

Sve se može podnit, samo samoća, samoća me ubi...

Prilog etnografiji starenja u ruralnim područjima

Na primjeru istraživanja provedenog na području Dalmatinske zagore, autorica se u članku bavi problemima izoliranosti i osamljenosti u ruralnim, slabo naseljenim dijelovima Hrvatske. Prvi dio članka posvećen je odabranim teorijskim uvidima o socijalnoj izoliranosti i usamljenosti, da bi se potom, predstavljajući osvrte ljudi koje je susrela na terenu na vlastitu svakodnevicu, autorica pozabavila raznolikošću odnosno subjektivnom obilježenošću načina na koji se usamljenost i izoliranost (ali i njima srodni osjećaji nepotrebnosti, bivanja „viškom“, nesigurnosti u postojeće odnose itd.) mogu manifestirati u životima starih ljudi.

Ključne riječi: etnografija, osamljenost, društvena izoliranost, starenje, Dalmatinska zagora

Prema podacima Ujedinjenih naroda,¹ svjetsko stanovništvo rapidno stari: populacija starija od šezdeset i pet godina raste brže nego populacija mlađa od te dobi te se prognozira da će do 2050. godine broj osoba starijih od šezdeset i pet godina diljem svijeta biti dvostruko veći od broja djece mlađe od pet godina i gotovo jednak broju djece mlađe od dvanaest godina (United Nations [s.a.]).² Slijedom toga, predviđa se i kako će mnoge zemlje svijeta u sljedećim desetljećima biti izložene fiskalnim i političkim pritiscima vezanima, primjerice, uz zdravstvenu skrb, osiguravanje

- 1 Rad je nastao u sklopu projekta „Poetike i politike etnografije danas“ koji financira *Europska unija-Next-GenerationEU*.
- 2 Iako starenje stanovništva predstavlja globalni fenomen, proces starenja u nekim regijama svijeta odvija se brže nego u drugima. Različiti dijelovi svijeta bilježe različitu stopu starog stanovništva u ukupnom broju; razlikuje se i poimanje starosti, kao i kriteriji prema kojima se određuje starost (Buch 2015: 278). Primjerice, prema podacima Eurostata (2020), EU je uz Japan područje s najuočljivijim tempom starenja stanovništva, dok u zemljama poput Saudijske Arabije i Južnoafričke Republike dominira mlado stanovništvo (Eurostat 2020).

mirovina, odnosno općenito uz probleme socijalne zaštite za rastuće staro stanovništvo (ibid.). Slični se problemi već godinama ističu i u javnom prostoru u Hrvatskoj, napose nakon posljednjeg popisa stanovništva, prema kojemu je udio ljudi starijih od šezdeset i pet godina veći od dvadeset i dva posto. (Državni zavod za statistiku 2022). Premda je porast životnog vijeka stanovništva nešto što se – unatoč spomenutim izazovima koje to nosi u osiguravanju funkcioniranja različitih sustava – može i treba smatrati dostignućem čovječanstva, činjenica je da dug život ne znači nužno i zdrav te siguran i zadovoljavajući, ispunjen život. To su vjerojatno i neki od razloga zbog kojih su Ujedinjeni narodi odnosno Svjetska zdravstvena organizacija pokrenuli inicijativu *Desetljeće zdravog starenja (2021. – 2030.)*³ u okviru koje se, između ostaloga, posredno adresiraju i dosad u javnosti nedovoljno problematizirana pitanja socijalne izolacije i usamljenosti, to jest njihov utjecaj na zdravlje i kvalitetu života starih ljudi.⁴

U ovome se članku bavim upravo problemima socijalne izolacije i usamljenosti starih ljudi. Članak se oslanja na istraživanje koje sam provela između 2021. i 2023. godine na području Dalmatinske zagore, regije koju se smatra jednom od onih koje su osobito pogođene negativnim demografskim kretanjima (Sveučilište u Splitu 2019).⁵ Istraživanje je u početku bilo vezano uz zanimanje za izvaninstitucijske oblike skrbi o starim osobama u slabo naseljenim dijelovima Hrvatske, a s obzirom na pretpostavku da mnogi stari ljudi u tim područjima žive sami te da, slijedom toga, postoji rizik da nemaju ili uskoro neće imati nikoga tko bi im pružio njegu i pomoć unutar njihova doma (Podgorelec i Klempić 2007: 122). Međutim, uzastopni razgovori s ljudima koje sam susretala potaknuli su me da se, umjesto na prvotno planirano istraživanje izvaninstitucijskih oblika skrbi o starim ljudima,⁶ fokusiram na ono na što se većina njih, govoreći o vlastitoj svakodnevnici, referirala najčešće već u prvoj rečenici: samoću i usamljenost.

-
- 3 Dekadom zdravog starenja Ujedinjenih naroda 2021. – 2030. nastoji se, kroz suradnju različitih sektora i dionika, djelovati na četiri međusobno povezana područja usmjerena na zaštitu zdravlja i dobiti starijih osoba, njihovih obitelji i zajednica: (i) promjena načina razmišljanja, osjećanja i djelovanja prema dobi i starenju; (ii) osiguravanje da zajednice potiču sposobnosti starijih osoba; (iii) pružanje integrirane skrbi i osnovnih zdravstvenih usluga prilagođenih starijim osobama; i (iv) osiguravanje pristupa dugotrajnoj skrbi za starije osobe (Decade of Healthy Ageing [s.a.]) Detaljnija analiza načina na koji se spomenuti ciljevi pokušavaju ostvariti i njihove uspješnosti nadilazi opseg ovoga članka.
 - 4 Iako postoje nesuglasja o povezanosti osjećaja usamljenosti i životne dobi, o čemu će nešto riječi biti u nastavku, ipak prevladava mišljenje da starenje predstavlja značajan preduvjet za razvijanje toga osjećaja. Zanimljivo je napomenuti kako se istraživanja uvelike podudaraju kada je riječ o utjecaju zemlje u kojoj pojedinac živi kao čimbenika za razvijanje usamljenosti. U Europi se, prema tim podatcima, najmanje usamljenima osjećaju stanovnici Sjeverne Europe, a najviše oni u Istočnoj Europi, koje prate stanovnici južneeuropskih zemalja (Italija, Portugal) (Svendsen 2017: 55-56; Yang i Victor 2011).
 - 5 Istraživanje sam provela na području Splitsko-dalmatinske županije, a obuhvaćalo je razgovore s ljudima koji žive u slabo naseljenim selima i zaseocima. Koliko god su šanse za otkrivanje identiteta ljudi s kojima sam razgovarala minimalne, nazive mjesta baš kao i imena tih ljudi u tekstu ne navodim, ne samo zato kako bih poštivala etičke principe struke, nego i stoga što je većina ljudi pristala sudjelovati u istraživanju pod uvjetom da to bude anonimno i uz zamolbu da se ne spominje „kraj otkud su“.
 - 6 Konkretno, predmet moga prvotnog zanimanja bio je projekt *Zazeli* koji se financira iz Europskoga socijalnog fonda, a cilj mu je, s jedne strane, prevencija institucionalizacije starih ljudi te, s druge, zapošljavanje „žena u nepovoljnom položaju na tržištu rada, s naglaskom na žene starije od 50 godina, žene s najviše završenom srednjom stručnom spremom, žene s invaliditetom, žene žrtve trgovanja ljudima, liječene ovisnice, žene žrtve obiteljskog nasilja, beskućnice“ (Ministarstvo rada, mirovinskog sustava, obitelji i socijalne politike [s.a.]) Projekt se provodi od 2016. godine (Ministarstvo rada, mirovinskog sustava, obitelji i socijalne politike 2016), a više informacija o njemu dostupno je na: <https://mrosp.gov.hr/arhiva-3104-10582/novosti-10759/zazeli-program-zaposljavanja-zena-financiran-iz-europskog-socijalnog-fonda-11049/11049> (pristup 8.4.2024.).

SAMOĆA, USAMLJENOST I STARENJE

U svakodnevnom se govoru pojmovi samoće i usamljenosti nerijetko koriste kao sinonimi te je njihovo razumijevanje uvelike određeno kontekstom u kojemu se koriste odnosno prizvukom koji ih prati. Riječima norveškog filozofa Larsa Svendsena (2017: 22, 40), izraz „sâm sam“ bez konteksta i prizvuka ne govori ništa više doli da osoba koja ga izgovara nije okružena drugim ljudima; s druge pak strane, izraz „usamljen sam“ mnogo je više značenjski obojen te se – za razliku od samoće – uglavnom vezuje uz negativne emocije. Ta je razlika gotovo neizostavan (uvodni) dio znanstvenih rasprava koje iz različitih očista, ponajprije s područja psihologije, javnog zdravstva, sociologije, filozofije i antropologije, pristupaju temi usamljenosti. Slijedom toga, u literaturi se moguće susresti s brojnim definicijama odnosno teorijskim pristupima (usp. npr. Hawkey 2024 s.v. “loneliness”) kao i njima, uvjetno govoreći, inherentnim metodološkim rješenjima u zahvaćanju toga problema, no ono što je većini njih zajedničko jest naglasak na razlikovanju socijalne izolacije – kao objektivno „mjerljive“ činjenice, odnosno „fizičke i socijalne realnosti“ obilježene odsustnošću odnosa s drugim ljudima – i usamljenosti kao subjektivnog iskustva obilježenog negativnim emocijama (*osjećaj* tuge ili čak boli) zbog percipiranog raskoraka između (kvalitete) odnosa s drugim ljudima koje pojedinac ostvaruje i onoga čemu u tom smislu teži, odnosno manjka bliskosti s drugim ljudima (usp. Ozawa i Parsons 2020: 615; Svendsen 2017: 40). Nerijetko se u istraživanjima podrazumijeva povezanost usamljenosti i stupnja društvene potpore, no kritičari takvih pristupa naglašavaju da je – unatoč postojanju statističkih podataka koji to potvrđuju – važno ustanoviti jesu li uzroci usamljenosti unutarnji ili vanjski, odnosno je li usamljenost posljedica naravi pojedinca ili okruženja u kojemu živi (Svendsen 2017). Drugačije govoreći, u takvim se kritičkim pristupima naglašava da „ono što je bitno nije broj socijalnih interakcija, niti stupanj na kojem osobe dobivaju praktičnu podršku, već stupanj na kojem socijalna interakcija zadovoljava specifičnu, subjektivnu potrebu pojedinca za povezanošću te u kojoj mjeri tu interakciju pojedinac doživljava smislenom“ (Cacioppo i Patrick 2008: 94).

U pokušaju razumijevanja raznolikosti načina na koje se usamljenost može manifestirati pojedini istraživači uvode pojmove kao što su pozitivna/negativna usamljenost, privremena usamljenost, kronična usamljenost, situacijska usamljenost, egzistencijalna usamljenost, intimna usamljenost, relacijska usamljenost, kolektivna usamljenost itd. (usp. npr. Cacioppo i Patrick 2008; de Jong Gierveld et al. 2009; van Tilburg 2021), no u literaturi se ipak najčešće koristi podjela na socijalnu i emocionalnu usamljenost koju je 1973. godine uveo američki sociolog Robert S. Weiss: pod emocionalnom usamljenošću podrazumijeva se pritom odsutnost i/ili nemogućnost uspostavljanja bliskih, intimnih veza s drugim ljudima, a pod socijalnom odsutnost socijalnih kontakata, odnosno mreže socijalne podrške (usp. npr. de Jong Gierveld et al. 2009; Ibáñez-del Valle et al. 2022; Bennet i Victor 2012). Dva spomenuta kvalitativno različita oblika usamljenosti mogu se, kako se ističe u radovima usredotočenima na detektiranje vrsta usamljenosti, javljati zasebno i zajedno; drugačije govoreći, osoba može istovremeno osjećati i socijalnu i emocionalnu usamljenost, a moguće je, dakako, i da osoba bude dio društvenog svijeta koji ju okružuje i/ili ima blizak odnos s drugim ljudima, a i dalje se osjeća usamljeno, kao i to da ne osjeća povezanost s društvenim svijetom, ali da se pritom ne osjeća usamljeno (usp. npr. Svendsen 2017). Važno je naglasiti kako istraživanja o povezanosti osjećaja usamljenosti sa životnom dobi, iako su u rezultatima katkad nekonzistentna, ipak pokazuju kako je razina usamljenosti u radno aktivnoj dobi najniža, odnosno da je najviša u djetinjstvu/ranoj mladosti i starosti. Smatra se, pritom, da su mlađi ljudi više socijalno usamljeni, a stari emocionalno (usp. npr. Svendsen 2017: 30-31;

Surkalim et al. 2022; Bandari et al. 2019; WHO 2021). S time su u skladu i na početku rada spomenuta nastojanja Ujedinjenih naroda, odnosno Svjetske zdravstvene organizacije na osmišljavanju intervencija i strategija za reduciranje socijalne izolacije i usamljenosti koje se umnogome oslanjaju na istraživanja koja pokazuju kako usamljenost i socijalna izolacija predstavljaju iznimno značajan rizik za zdravlje i kvalitetu života starih ljudi (npr. manjak sna, manjak kretanja, manje kvalitetna prehrana, podložnost ovisnosti o lijekovima i alkoholu, kardiovaskularne bolesti, dijabetes, depresija, demencija, ali i rizik od nasilja i zlostavljanja starih ljudi, veća razina smrtnosti itd.) (WHO 2021). Osobito se u tom smislu apostrofiraju usamljenost starih ljudi u zemljama Istočne Europe, što se uglavnom nadovezuje na tezu o povezanosti osjećaja usamljenosti s demografskim karakteristikama odnosno demografskom tranzicijom u kojoj broj starih ljudi rapidno raste, (niskim) primanjima, sustavom državne zdravstvene i socijalne skrbi i uopće socijalne sigurnosti itd. (Surkalim et al. 2022), što se, prema tvrdnjama pojedinih autora, osobito pogubno odražava na stare ljude koji žive u ruralnim područjima (Abshire et al. 2022; usp. i Hussain et al. 2023). Premda su rezultati istraživanja o povezanosti usamljenosti i starosti, kao što je već spomenuto, nekonzistentni, pogotovo u kontekstu usporedbe usamljenosti starih ljudi s gledišta okruženja u kojemu žive (urbano/ruralno)⁷, ipak se nerijetko podcrtava povezanost između socijalne izolacije i usamljenosti u ruralnim područjima, napose onima s izrazito malim brojem stanovnika jer su prilike za ostvarivanje kontakta s drugim ljudima jako ograničene (usp. npr. Rivero Jiménez et al. 2021; Vukušić i Belaj 2022)⁸. Spomenutom problemu manjka mogućnosti stupanja u socijalne kontakte zbog pukog nedostatka ljudi u blizini – kao jednom od rizika koji može dovesti do osjećaja usamljenosti – dodatno pridonose, kako to ističu pojedini autori, i druga ograničenja u odvijanju svakodnevnog života kao što su, primjerice, teško dostupan (zbog neodržavanja prilaznih putova ili njihova nepostojanja) ili nedostupan javni prijevoz te, slijedom toga, i nedostupnost trgovina kao i institucija zdravstvene i socijalne skrbi koje su važne za odvijanje života svih, a poglavito starih ljudi (de Koning et al. 2017).

U nastavku članka iznosim odabrana tri kazivanja s terenskog istraživanja koje sam, kako je ranije već navedeno, isprekidano provodila na području Dalmatinske zagore između 2021. i 2023. godine. Istraživanje je uključivalo višekratne razgovore s ukupno tridesetak starih ljudi posredstvom kojih sam stekla uvid u značajke njihova svakodnevnog života.⁹ Važno je ovdje

7 Unatoč tomu što postoje radovi koji potvrđuju važnost mjesta življenja i usamljenosti (usp. npr. Hussain et al. 2023), ipak prevladava mišljenje da nedostaje dovoljno kvalitetnih istraživanja na tu temu (usp. npr. Burholt i Dobs 2012; Pickering et al. 2023). Kratki kritički osvrt na istraživanja o (ne)povezanosti okruženja u kojemu pojedinac živi s osjećajem usamljenosti vidi kod Burholt i Dobs (2012).

8 U kontekstu toga zanimljivo je spomenuti i dvije izložbe iz 2016. koje su tematizirale spomenuti problem izolacije i osame u Hrvatskoj: *Obrisi života* Renea Pronka (2016) u Etnografskom muzeju Zagreb i *Osame* u Etnografskom muzeju Istre u Pazinu (Orlić 2017).

9 Izbor konkretnih kazivanja s obzirom na bračni status različitih pojedinaca (uz napomenu da jedina osoba koju sam na terenu srela, a koja nije [bila] u braku ne spada u kategoriju starih ljudi) kao „kazivača“ koje ću u ovome radu predstaviti vezan je, s jedne strane, uz nakanu da kroz istraživanje pokušam preispitati i pretpostavku da bračna veza predstavlja iznimno važnu vezu u obitelji te da je gubitak bračnog partnera jedan od najznačajnijih prediktora (intimne) usamljenosti (usp. npr. Cacioppo i Patrick 2008), a s druge uz terenske odnose te razinu zainteresiranosti onih s kojima sam razgovarala za istraživanje i sudjelovanje u njemu. S ljudima čija kazivanja iznosim u članku susrela sam se više puta i uzastopce smo se (polustrukturirani intervju) vraćali nekima od tema koje su bile načete u ranijim razgovorima. U tim sam razgovorima nastojala slijediti principe „refleksivnog intervjuiranja“ (Nardon et al. 2021) uvažavajući teme koje su oni, govoreći o vlastitoj svakodnevnici, smatrali relevantnima te izbor načina na koji će o tome govoriti, ali i njihovu nevoljkost da razgovaraju o pojedinim temama. To je, između ostaloga, podrazumijevalo i razumijevanje za česte digresije koje su se događale tijekom intervjua te pažljivo osmišljavanje 'povratka' temeljnoj niti naših razgovora (usp. Potkonjak 2014: 75).

napomenuti kako je zajedničko obilježje svima njima socijalna izoliranost, odnosno činjenica da žive u naseljima s malim brojem stalnih stanovnika te da taj broj, kako su mi rekli ljudi s kojima sam razgovarala, svake godine dodatno opada. Odabranim načinom prezentacije nastojala sam, u duhu etnografije pojedinačnog (Abu Lughod 1991), ukazati na činjenicu da „dijagnoza“ socijalne izoliranosti i usamljenosti sama po sebi nije dovoljna za dublje razumijevanje tih problema, odnosno za razumijevanje raznolikosti načina na koje se oni utiskuju u individualne živote, što, između ostaloga, može biti i putokaz za promatranje izoliranosti i usamljenosti kao iskustva ukotvljena u društvenu, kulturnu, političku i emocionalnu podlogu koju je nemoguće kvantificirati (Rivero Jiménez et al. 2021).

ZVONKO

Zvonko živi sam u zaseoku s oko deset stalnih stanovnika. U ranim je sedamdesetim godinama. Prije dvije godine preminula mu je supruga, a djeca s obiteljima žive u Splitu i Zagrebu. Radni je vijek proveo u Splitu, a cijeli je taj dio života, kako kaže, planirao povratak u selo u kojemu je rođen i proveo djetinjstvo i ranu mladost:

„Je, tribalo je steć nešto. Dobro, meni je stari pomogao, puno mi je pomogao u početku. On je radio u Njemačkoj i bila su to primanja drugačija nego ovdje u socijalizmu. Moglo se ušparat, a mater je ionako skromno živila, kako je jadona bila i navikla cili život, pa se stavljaljo sa strane. I s tim je on meni pomogao da prvi stan kupim, mali je bio, ali ipak krov nad glavom. I sad, kako ćeš ti? Mučilo me to uvijek... Gledam njih (roditelje) čega se odriču zbog mene, makar se u ono vrime i živilo puno skromnije, al opet, kad znam da je on meni to dao... I reka san si, odvajat ću koliko god budem mogao i nekako ću ja ulagati tu u selo, da materi i ćaći bude bolje i da se ja imam di vratiti kad oden u penziju. I tako je i bilo, mic po mic, dolazio san tu kad san god moga, kopa, ziđa, uveo u kuću vodu, napravio kupaonu.“

Tijekom godina, a osobito neposredno pred odlazak u mirovinu, Zvonko je uložio mnogo vremena i novca da kuću na selu učini takvom da on i supruga, kad odu u mirovinu, mogu u njoj lagodno živjeti: napravio je fasadu, uveo centralno grijanje, kupio električne uređaje (perilica rublja i posuđa, kosilica itd.), a osim toga je u blizini kuće izgradio kokošinjac te raskrčio zemljište i navezao zemlju kako bi on i supruga mogli saditi povrće za svoje potrebe. Nekoliko godina prije odlaska u mirovinu supruga mu se razboljela tako da su konačni povratak u selo odgađali:

„A čuj, u Splitu nam je bilo sigurnije. Imaš bolnicu, možeš privatno, bitno nam je bilo da obavi sve te pretrage, a trebalo je stalno nešto ponavljati i kontrolirati, tako da nam je malo nesigurno bilo odlučiti se baš vratiti tu. Dobro, blizu je to sve, imam auto, al opet, nekako smo živili i tamo i amo, tako nam se činilo najbolje. Dolazili tu kad bi mogli, ali zime doli (u Splitu) obavezno jer je toplije. I tako... onda je došla ta druga bolest i je, nada san se ja, ali bilo je jasno odmah na početku...“

Nakon što mu je supruga preminula, Zvonko se, kako sugeriraju njegove riječi, „izgubio“:

„Uf, još ja ne znam ništa. Nemam kompas nikakav. Ne znam hoću li ga ikad više naći. Gledaj ti sve ovo, tu smo mi trebali zajedno biti do kraja. I šta ću ja sad s tim?! Vrta, kome ću ga saditi? Pijat i čašu stavit u perilicu i pravit se da lipo živim, moš mislit! Nemam ti ja gušta ni za šta.“

Ipak, naglašava kako ne želi odustati od života, premda ne pojašnjava detaljnije što „odustanak“ njemu znači:

„Je, ovo je životarenje, znam ja to. Al ne dam se, ne smin odustat, moran zbog dice. Drago mi je kad mi dođu, dva unuka imam. To mi je veselje najveće, kad oni meni dođu. Zaboravim

na sve jade. Al' rijetko je to. I volio bih više s njima biti, vidati ih češće. Sveđe se na par puta godišnje i nekako... njihov je život drugačiji. I sin i kći imaju neki svoj dir, odgajaju dicu po svom. I vidin ja neke stvari, probam im reć, svašta san se ja nagleda u životu... da ne bi to otišlo ukrivo s dicon. Svašta in daju i svašta in dozvoljavaju. Volin ja njih kò oči u glavi, ali mora roditelj granice postaviti. I proban ja njima lipo reć, a oni meni kažu: 'Ćaća, ne petljaj se, vrime se prominilo, ne brini ti ništa. I šta ćeš onda, šuti i grizi se.'

Na pitanje kako provodi dan odgovara:

„A slušaj, srića tih kokošiju. Ne bi da imam ne znam šta, kao moran brinut o njima, a neš ti, tri kokoši. Al' opet, trudim se, počistit, dat im jesti i tako. I malo vrta imam, pa i oko toga. To me drži. A dobro mi dođe i za zdravlje, da se nečim bavim. Da ti pravo kažem, to mi je najčešće i jedino društvo: kokoši, pome, krastavci i to sve i ja.“

Ipak, unatoč tomu što, kako je sam rekao, „ne želi odustati“, njegove životne navike, primjerice oko održavanja odjeće i pripreme jela pokazuju kako se, zapravo, ne želi naviknuti na samački život:

„Ne znam ti ja prat robu. Nemam pojma kako tu mašinu upaliti i šta dalje. Onesu ćer ili nevista kad se skupi, operu i vrate.“

„Ništa ti ja ne znam kuvat. Aj dobro, lešo meso, al juhu ne znam zakuhat. Nikad to nisam naučio, to je uvijek (supruga) radila, ona je o svemu brinula. I tako, lešo ili si pofrigam jaje i to je to. Nekad znam otić u restoran, ima jedan dobar u (naziv mjesta). Mogu si to priuštiti, a i nije da je meni, da ti pravo rečen, do hrane, nego da svita vidim. Onda ja kuharice pitam kako nešto spremaju, bar da s njima mrvu popričam. I onda ja njima govorim kako je (supruga) pripremala to jelo pa one kažu da će drugi put pokušati baš tako... I tako, prođe vrime, s nekim mrvu popričan“.

„A šta da ti kažem“, dodaje na kraju, „kad ovde skoro nikog nema pa 'odaš okolo da malo svita vidiš. Da malo popričaš, o sportu, politici, spizi, štagod. I nekad se baš zamislim kako nije dobro ništa u životu planirati... Veselio sam se cili život kako ću se vratiti ovde sa ženom, tu di su mi korijeni i da ćemo lipo i skladno živiti, a eto ti ga na, nikad u životu se nisan ja zapravo osjeća usamljenije nego se osjećan sad.“

IVA I ANTE

Iva i Ante su bračni par nastanjen u središtu jedne male općine u Splitsko-dalmatinskoj županiji. Iva je u srednjim sedamdesetima, a Ante u ranim osamdesetima. Relativno su aktivni, samostalno brinu o sebi, a održavanje vrta ističu kao glavni zadatak:

„Nemaš ti do svog. Da pojedеш nešto što si sam uzgojio. U proliće i lito radiš, pa jesen, onda u škrinju i uvijek imaš.“

Iva i Ante su neizmerno ljubazan i gostoljubiv par i na prvi pogled se stječe dojam da su zadovoljni svojim životom. Pokazuju slike petero unučadi, prepričavaju dogodovštine s njima, a onda sa sjetom, čiji je razlog teško spoznati, naglo zašute. Imaju dvije kćeri od kojih jedna s obitelji živi u Zagrebu, a druga je, nakon razvoda prije desetak godina, odselila u inozemstvo gdje živi s novim bračnim partnerom. Iva je najveći dio svoga života bila domaćica, tek nekoliko godina prije mirovine radila je kao spremačica.

„A gle, u to je vrime to bilo normalno. Mi smo se mladi vjenčali, ja sam imala osamnaest a Ante dvadeset i četiri. I on je radio i išlo je to. Je, mučili smo se, kredit digli za ovu kuću pa polako. Skromno i polako i uspili smo sve što smo i planirali. Ja sam oko dice i oko kuće brinula“.

Ante je radio, kako sam kaže, „za ono vrijeme dobro plaćen posao“. Često je u našim razgovorima

isticao kako je bio jako dobar radnik, cijenjen u to vrijeme po pomacima koje je uvodio u poslovanje.

„Ali šta“, nastavlja, „kad se ja nikada nisam time hvalio. Nisam ti ja bio od društva previše, kad bi završio s poslom ja sam kući išao. Nisam karta i iša po kafićima. Da sam bio drugačiji moga sam svašta imat“.

Njegovo isticanje činjenice da je nakon posla išao doma, da nije kartao i družio se po kafićima donekle je moguće povezati i s njegovim osjećajem da mu je društveni život danas potpuno prazan:

„Je, bilo je tih par ljudi, kumovi smo bili i došli bi oni do nas i mi k njima. Pomrlo sve, nikog više nema. Nemam kavu s kim popit i mrvu popričat. Ovako nas dvoje sami, uvijek skupa, i u kući i iz kuće. U spizu zajedno, u vrta zajedno, u doktora zajedno, al' šta ćeš, tako je to. Dobro je dok smo skupa, ali kad jedno ode...“

Iva se, s druge strane, prisjeća „nestalog, izgubljenog“ odnosa sa susjedama koje su, kao i ona, u sedamdesetim godinama prošlog stoljeća bile domaćice i brinule o djeci:

„Nema toga više. Dica bi se igrala, mi pile kavu i o svemu po malo (razgovarale). Dijelile jedna drugoj rasod (sadnice, sjeme) za povrće i cvijeće pa gledale kako kojoj raste. Danas susid susida ne zna. Sve se povuklo u svoje kuće, nitko s nikim ne razgovara“.

Iz razgovora s njima dade se naslutiti kako je Iva, u odnosu na Antu, u prošlosti imala znatno širi krug poznanika s kojima je povremeno provodila vrijeme. Danas, kaže, ima samo jednu prijateljicu:

„S njom se povremeno vidim, odemo na kavu i ispričamo se“. „Ali opet“, nastavlja, „nije to to. Nas smo dvoje sami u svom jadu, sramim se ja drugima govoriti o onom što najviše boli“.

Prepričava mi potom, plačući, nezadovoljstvo životnim odlukama svoje djece, pogotovo one vezane uz razvod i odlazak u inozemstvo:

„(...) i ne čuje, k'o da me ne čuje, ja sam mater pa znam da to nije dobro, nije on za nju. K'o da vitru govorim. Šuti ili mi kaže da to nisu moji poslovi. Ni ova druga (kći) neće... prekine me kad pokušam objasniti zašto nije u redu što je ova sve to napravila (razvod, inozemstvo). I još mi kaže da su one odrasle osobe i same odgovorne za svoj život, a nek ja brinem o svome. A šta je moj život nego one, one i njihova dica?!“

Dok mi to govori Ante ju prekida, moli je da prestane razgovarati o tome. Međutim, način na koji to čini sugerira da razlog tomu nije „sramota“ koju ne žele dijeliti s drugima, već pokušaj da ju zaštiti. Ante i Iva su, naime, neizmjereno usredotočeni jedno na drugo, kao što je to ranije već spomenuto u Antinoj izjavi: zajedno rade u vrtu, zajedno kuhaju, zajedno idu k liječniku i kada je bolesno samo jedno od njih, prate se i na preglede u bolnicu u županijsko središte, što je osobito izazovno s obzirom na nedostatak autobusnih linija:

„Bus kad ima, ima u šest ujutro i nazad u tri popodne. Teško je to, obaviš pregled za sat, najviše dva i di ćeš onda? Nismo mi više za hodati i to. A bome ni za siditi na kolodvoru. A nemaš koga pitat, da mu platiš pa da te odveze. Znamo taksijem onda otići, šesto kuna u jednom smjeru, al' šta ćeš kad moraš“.

Njihova se povezanost tijekom razgovora očitovala ne samo kroz isticanje spomenute navike da sve odraduju zajedno, nego i u povremenom predstavljanju iskustava jednog od njih kao da su zajednička: Iva bi tako Anti upadala u riječ dok je prepričavao neke dogodovštine s posla i pojašnjavala ih, a on dodatno opisivao neke događaje iz njezinog života u kojima, kako se dalo razumjeti iz konteksta ukupnog razgovora s njima, također nije sudjelovao. Može se pretpostaviti da su teme iz prošlosti nešto o čemu često razgovaraju, bez obzira je li riječ o poslu, odnosima sa susjedima ili obitelji te da im to kontinuirano vraćanje u prošlost i njezine usporedbe

sa sadašnjosti stvaraju, blago govoreći, osjećaj rezigniranosti. Djelomično to potvrđuje rečenica koju je Ante izrekao pri kraju našeg razgovora:

„Kad ostariš ti jednostavno postaneš nevidljiv“, na što je Iva dodala: „Nikom više nisi važan i nitko te ne zove na neka događanja, čak i kada su vezana uz nešto u čemu si ti imao ulogu u prošlosti. Najbolje u crnu zemlju otić“.

LJUBA

Ljuba je žena u sedamdesetim godinama života koja zadnjih petnaestak godina, otkad joj je preminuo suprug, živi sama u naselju s, kako kaže, dvanaest stalnih stanovnika. Četvero njezine djece postupno je, po završetku srednjoškolskog obrazovanja, a u potrazi za poslom, između devedesetih i dvijetisućitih godina, odselilo u veće gradove u Hrvatskoj i ondje zasnovalo obitelji. Djeca ju posjećuju nekoliko puta godišnje i pomažu joj:

„Obavezno netko od njih dođe za Božić i Uskrs, nalete i priko lita pa ostanu po par dana, a i mimo tog, kad ih posa nanese usput, nalete na dan, dva. Fale mi, al' šta ćeš, nek su živi i zdravi, ja bih volila da su sa mnom, ali tamo im je bolje. Ja sam stara, oni se moraju boriti' za sebe i naći si putove da im bude u životu dobro“.

Kad ju posjete, djeca joj pomažu u čišćenju, pripremi ogrjeva, popravcima po kući, opskrbe je namirnicama i slično. Ljuba nikada nije bila formalno zaposlena. Bila je domaćica, a obitelj je živjela od suprugova rada u inozemstvu. Danas živi od naslijeđene suprugove mirovine koja joj je, kako kaže, dovoljna za ono što joj treba u životu:

„Sve ti ja imam. Dobra je to mirovina, pogotovo u usporedbi s ovom hrvatskom, stvarno si mogu priuštiti šta god mi treba. A i dica mi uvijek donesu, i šta treba i šta ne treba. I govorim ja njima uvijek da šta donose, da će samo propast, a oni meni kažu: 'Mama, bolje da propadne nego da ti nećeš usfali. Pa podijeli ako misliš da ti nešto ne treba.' Da podilim? A kome, mislim se ja. Nikog nema.“

Ljubina je kuća smještena na rubu naselja. U okolnim kućama nitko ne stanuje, a o njezinoj izoliranosti najbolje svjedoči situacija u kojoj se našla prije godinu dana, kada je na putu iza kuće pronašla mrtvu susjedu:

„Ujutro je to bilo, možda oko deset. I vidim ja: nema nje, obično skupa kavu popijemo. I dozivam je, a ono ništa. I onda, računam, da nije nekud otišla pa odem kucnit na vrata, pa na prozor. Nitko ne odgovara. I onda sam je vidila, na putu iza kuće. Nije to čoviku za doživiti... Od šoka nisam znala šta ću. Zvala sam (navodi imena ljudi iz sela), a nitko me nije čuo. I onda ne znam šta ću. Ne mogu je ostaviti, ne znam zašto, teško mi je bilo ostaviti je, a triba nekog nazvat, a kako ću... mobitel nisam bila ponila. Pa trk kući, zvala doktora, zvala općinu, nitko se ne javlja. I šta ću, nazvala sam onda svoju (kćer) u Zagreb. Jadno dite na sve strane zvalo i onda su došli, za jedno sat vremena. A ja sam uz nju bila i čuvala je.“

Taj se događaj snažno odrazio na Ljubinu svakodnevnicu:

„Otda sam sama samcata. Nas smo dvi dobre bile. Uvijek bi pogledale jedna na drugu, podružile bi se. S nekim bi bar progovorila, o čemu god, nema veze“. Ostalih malo ljudi u selu ne viđa, nisu joj blizu: „A nije da smo mi u zavadi, nego svaka svoja posla gleda. I znam ja, da pitam da mi je nešto hitno, pomoglo bi se meni, ali nije ni to normalno. Da ti moraš pitat. Nije to ko prije... kad je sve vrvilo ljudima i ti si zna kad kome šta treba i uletija bi.“

Prema njezinim riječima, djeca, koja je svakodnevno, katkad i po više puta zovu, najčešće su jedina prilika u kojoj s nekim komunicira:

„Dobri su mi. Puno oni brinu o meni. Zovu stalno i (smijeh) ne znaš više šta bi priča s njima. Al' dobro, da mi nije tog, ne znam šta bi... S nekim bar progovoriš... A opet, da mi je nešto, da me nešto zaboli, ko će, nikog nema, nitko ne bi ni znao niti bi mi mogao pomoći, kad nikog nema.“

Djeca su, kako se može zaključiti iz Ljubinih riječi, također zabrinuta zbog toga:

„Ma joj, oni meni uvik govore: 'Ajde mama s nama budi barem priko zime. I jesan, išla san jedne godine. Lipo mi je bilo s unucima i to. Al' da ti pravo kažen, jedva san čekala kući se vratit. Meni je tamo k'o u kavezu, u stanu, u zgradi živit. Nemaš di izać na miru. Navikla sam na kuću i veliko dvorište i kad je lito i kad je zima lipo je meni, mogu di hoću i kad hoću, a tamo si u ta četiri zida stisnut i kad izađeš niti koga znaš niti s kime možeš popričati“.

Na pitanje ima li naviku s nekim se vidjeti, dogovoriti susret uz kavu, koje su potaknule njezine riječi „da može kud hoće i kad hoće“, odgovara:

„A di ću? Ovo malo rodbine što imam tu po drugim selima, svima im je k'o i meni. Vidimo se kad dica dođu pa me autom k njima odvezu ili njih dovezu k meni. A drugo, kad imam potrebu za doktorom ili u dućan, odem. Doduše nema više autobusa kao nekad, ako fališ taj jedan gotovo ti je! A gadno je i za vratit se... obaviš šta imaš i aj' ti čekaj dvi-tri ure. Šta ću, snađem se nekako kad je baš nužda. Ili tim autobusom ili nazovem nekog iz sela da me usput poveze ako ide. Al' nije mi to baš drago, ne volim se tako mećat [nametati] drugima. Nije lipo što su nam to napravili s autobusom. Ni na misu ne idem, a prije sam uvik išla. A kako ću, ne znan letit (smijeh)? Gledam ja misu na televiziji, al' nije to isto, čuti uživo i priko televizije.“

Na rastanku mi Ljuba nudi mladi krumpir, rajčice i luk:

„Uzmi, molim te, ponesi, gori (u Zagrebu) će ti dobro doć. A ja svega imam i više nego triba. Sadim, kopam, zalivam pa mi dani brže prođu. Svega ti ja imam, i spize i drva, fala Bogu i zdravlje me kako-tako služi, sve se može izdržat, samo... nekad mi je tako da se mislim da mi i crni đava dođe bolje nego ovako, samo da nekog vidim i čujem. Sve se može izdržat, samo samoća, samoća me ubi...“

Navedeni primjeri nude uvid u obrise dijela svakodnevnog života nekolicine starih ljudi u rijetko naseljenim dijelovima Hrvatske. Kazivanja upućuju na to da su socijalna izoliranost i/ili usamljenost – bez obzira referiraju li se ljudi s kojima sam razgovarala na te probleme eksplicitno ili se to daje iščitati iz sadržaja i tona njihovih riječi – jedna od istaknutih karika svakodnevice s kojom se, baš kao i drugi ljudi koje sam susrela tijekom istraživanja, suočavaju i nose na različite načine.¹⁰ Zvonkovo kazivanje potvrđuje tezu brojnih autora da je gubitak bračnog partnera

10 Detaljnija analiza povezanosti osjećaja usamljenosti sa stupnjem društvene potpore (kojoj se u literaturi pristupa dvojako, usp. Svendsen 2017) nadilazi opseg ovoga članka, no u nekom bi širem istraživanju zanimljivo bilo ispitati odnos između osjećaja usamljenosti i skrbi/brige o starim osobama, pogotovo s gledišta 'tradicijskih obrazaca' starenja u okviru obitelji i očekivanja koja iz toga proizlaze ili su proizlazila napose, kada je riječ o Hrvatskoj, u kontekstu migracijskih procesa (usp. Podgorelec i Klempić 2007; Podgorelec 2015). Istraživanja pokazuju da je današnje poimanje starosti (usp. npr. Rubić 2018) vezano uz niz promjena koje su se događale u 19., 20. i 21. stoljeću (Milosavljević 2014 prema Rubić 2018: 13) što se odrazilo i na sustav skrbi o starim ljudima (usp. npr. Sokolovsky et al. 1991). Osobito je u tom kontekstu koristan rad Azre Hromadžić (2015) koja, posredstvom potresne priče o životu i smrti jedne starije žene iz Bosne i Hercegovine, kritički progovara o starenju i krizi skrbi o starim osobama odnosno o *polu-odsutnostima* države i obitelji u tim procesima. Premda je poslijeratni kontekst Bosne i Hercegovine u tome radu iznimno bitan i iako se u njemu autorica izravno ne bavi problemom usamljenosti starih ljudi, članak je izrazito poticajan za promišljanje šireg spleta tema vezanih uz starenje i skrb odnosno brigu o starim ljudima, pa tako i onog njihova dijela koji se odnosi na fenomen samoće/usamljenosti, naročito na području bivše Jugoslavije.

jedan od najvažnijih prediktora (intimne) usamljenosti (Cacioppo i Patrick 2008), što se oslanja na gledišta da bračna veza predstavlja iznimno važnu, ako ne i najjaču odnosno najintimniju vezu u obitelji te da je prevladavanje traume gubitka bračnog partnera dugotrajan proces koji, pored ostaloga, prati i manjak interesa za okolinu, što se onda negativno odražava i na uspostavljanje novih odnosa (usp. Hussain et al. 2023; de Koning et al. 2016). Važnost bračnog partnera vidljiva je i na primjeru kazivanja Ante i Ive koji su u potpunosti usredotočeni jedno na drugo te je njihova okrenutost prema sebi samima nesumnjivo, barem djelomično, utjecala ako ne na gubitak, onda svakako na neaktivan odnos prema stvaranju novih kontakata s ljudima iz okoline. Sličan sam odnos, koji bi se najbliže mogao opisati kao stalna briga za bračnog partnera (što u nekim situacijama funkcionira gotovo kao smisao života) prepoznala i kod još nekoliko starih parova. Primjerice, jedna žena mi je, potihopisujući zabrinutost zbog zdravstvenog stanja svog supruga, rekla: „Ja san dicit rekla, kad on umre neka odma' kupe dvi škrinje (lijesa). Ja ću odmah za njim, ne da mi se samoj ostat.“¹¹

Gubitak bračnog partnera kao jedan od najsnažnijih čimbenika za razvijanje usamljenosti donekle opovrgava Ljubino kazivanje, što vjerojatno ima veze s vremenom koje je proteklo od smrti supruga, ali i s činjenicom da je u trenutku ulaska u „status“ udovištva bila relativno mlada i na neki način „prisiljena“ vrlo aktivno brinuti o djeci (koja su u tom trenutku bili maloljetnici ili mladi punoljetnici), u svjetlu čega se može promatrati i njezin blizak odnos s djecom koji, između ostaloga, podrazumijeva i vjeru da samostalno mogu donositi najbolje odluke za sebe („...nek su živi i zdravi, ja bih volila da su sa mnom, ali tamo im je bolje. Ja sam stara, oni se moraju boriti za sebe i naći si putove da im bude u životu dobro“). S druge pak strane, Zvonkov, kao i Antin i Ivin odnos prema vlastitoj djeci – o kojima također govore s puno ljubavi – odražava svojevrsnu potrebu da budu intenzivnije uključeni u njihov život te život njihovih obitelji u smislu donošenja određenih odluka (kod Zvonka je to odgoj djece a kod Ante i Ive odluka jedne od njihovih kćeri da se razvede, odseli i uda za stranca) koje smatraju važnima za njihovu budućnost. Štoviše, iz Ivine rečenice: „A šta je moj život nego one, one i njihova dica?!“¹², izrečene kroz suze, može se zaključiti da odbijanje djece (a riječ je, zapravo, o ženama starijima od pedeset godina) da roditelji sudjeluju u životnim odlukama presudnima za njih shvaćaju kao odbacivanje, što se, u kombinaciji s osjećajem „neprižnavanja“ nekih postignuća iz prošlosti („Nikom više nisi važan i nitko te ne zove na neka događanja, čak i kada su vezana uz nešto u čemu si ti imao ulogu u prošlosti“) i manjkom socijalnih kontakata, izrazito nepovoljno odražava na njihov stav o smislu života („Najbolje u crnu zemlju otić“). Na njihovu se primjeru (odnosa s kćeri, ali i zaborava Antininih poslovnih postignuća iz prošlosti), baš kao i u Zvonkovu komentaru o odgoju djece, prepoznaje koliko je osjećaj „bivanja potrebnim“ nekom drugom biću bitan za smisao života, kao i da uskraćenost za ono što, čini se, smatraju jednim od najvrjednijih pokazatelja poštovanja – slušanje životnih mudrosti i savjeta, temeljenih na životnom iskustvu – pridonosi osjećaju njihove usamljenosti (usp. Ozawa-de Silva 2020; Parsons 2020; van der Geest 2004).

Za razliku od Zvonka, kojemu gotovo iz svake riječi¹² isijava usamljenost, Ljubu, koja je kao i on ostala bez bračnog partnera, muči ponajprije ono što se u literaturi uglavnom imenuje

11 Drugi primjer odnosi se na ženu koja je, dok sam s njom razgovarala u dvorištu, cijelo vrijeme pogledom pratila svoga supruga koji je u to vrijeme zalijevao povrće. Žalila mi se da teško hoda i da po cijeli dan prati gdje je da ne bi negdje pao, a da pritom ne želi da on zna za njezinu zabrinutost te da se pravi da nešto radi u njegovoj blizini. Pritom mu je povremeno dovikivala: „Pazi da te osa ne ugrize“, „Pazi di stavljajš gumu (crijevo za vodu) da te ne pošprica“, „Ajde sad, vitar je, oči će ti opet pocrveniti“ i slično.

12 Ali i gesti i drugih značajki koje sam uočila tijekom razgovora, a koje je teško prevesti u pisanu formu (pogled, izraz lica, ton kojim govori itd.).

socijalnom izoliranošću. Potvrđuje to njezin odnos prema smrti najbliže (i jedine) susjede, ali i eksplicitno iznesena želja („da mi i crni đava dođe bolje nego ovako, samo da nekog vidim i čujem“) za interakcijom s ljudima općenito, što ide u prilog gledištima kako za osjećaj boljitka ne moraju nužno biti bitni isključivo intimni ili emocionalno bliski odnosi, već i kratkotrajne interakcije ili su-prisutnost s drugima (Parsons 2022). Iva i Ante te Zvonko, za razliku od Ljube, koja je zaista sama u smislu fizičke udaljenosti od drugih ljudi, imaju preduvjete za razvijanje tih krhkih, slabih veza: Zvonko se trudi ostvariti ih odlazeći automobilom na ručak u jedan restoran, ali ne kako bi zasitio svoju fizičku glad, već onu socijalnu („nije da je meni, da ti pravo rečen, do hrane, nego da svita vidim“); Ante i Iva, pak, zbog potpune usredotočenosti na vlastite zdravstvene i obiteljske probleme to uglavnom niti ne pokušavaju premda, s obzirom na naselje u kojemu žive, svakodnevno mogu i bez ulaganja značajnijeg (fizičkog) truda stupiti u kontakt s drugim ljudima. Ono što je dodirna točka svih navedenih kazivanja jest usporedba prošlosti i sadašnjosti s gledišta vlastite (ne)povezanosti (s obitelji, bračnim partnerom, prijateljima, susjedima, kolegama s posla) s okruženjem, a s time donekle u skladu i poimanje socijalne izolacije i usamljenosti – bez obzira osvrću li se na to izravno, kao Zvonko i Ljuba, ili to implicitno proizlazi iz njihovih riječi – kao *stanja*, dakle nečega za što ne smatraju da se u značajnijoj mjeri može promijeniti. S tim u vezi, njihovo naglašavanje aktivnosti uzgajanja povrća ili domaćih životinja može se, osim kao potvrda prihvaćanja takvih poslova kao nečega što je dobro za njihovo fizičko zdravlje, a ujedno im osigurava kvalitetne prehrabene namirnice, razumjeti i kao svojevrsna „strategija“ nošena s izoliranošću i osamljenošću („da mi dani brže prođu“) te davanja smisla vlastitom životu (usp. Akhter-Khan et al. 2022: 255).

Navedena kazivanja podcrtavaju važnost onih teorijskih gledišta na samoću i usamljenost (usp. npr. Svendsen 2017) koja naglašavaju kako je u promišljanju tih fenomena važno u obzir uzeti pitanje jesu li uzroci usamljenosti unutarnji ili vanjski, odnosno je li usamljenost posljedica naravi pojedinca te značajki njegova individualnog životnog trajektorija ili okruženja u kojemu živi. Slijedom toga, a u kontekstu netom iznesenih kazivanja, pokazuje se da osoba, zbog fizičke izoliranosti od drugih ljudi, može osjećati „tek“ žudnju za komunikacijom s drugim ljudima jer je iznimno rijetko u prilici ostvariti ju (socijalna usamljenost, Ljuba), a može, također, istovremeno osjećati i socijalnu i emocionalnu usamljenost (Zvonko, Ante i Iva) koja ima značajan utjecaj na njezino samopoimanje i svakodnevno funkcioniranje u svijetu koji ju okružuje.

Raznolikost načina na koje se samoća i socijalna izoliranost ukotvljuju u individualne živote (starih) ljudi, što u osloncu na pristupe koji osamljenost promatraju kao inherentno subjektivno iskustvo povezano s očekivanjima pojedinca, ali i s kulturnim kontekstom u kojemu se ta očekivanja formiraju, može poslužiti kao argument o važnosti humanističkih istraživanja samoće i usamljenosti (Ozawa-de Silva i Parsons 2020). Štoviše, primjeri pokazuju i kako usamljenost i socijalna izoliranost nisu jedini pojmovi posredstvom kojih možemo pristupiti problemu manjka društvene povezanosti (isto): tu su, primjerice, i osjećaji „nepotrebnosti“ odnosno „bivanja viškom“, nesigurnosti u postojeće odnose, žudnje za negdašnjim praksama društvene razmjene, ali i osmišljavanja strategija potrage za smislom života itd. Osim dokumentarne vrijednosti, bilježenje „života u zaboravljenim krajevima“ može biti relevantno, barem kao jedan maleni rukavac, i u osmišljavanju politika pomaganja starim ljudima u slabo naseljenim ruralnim područjima Hrvatske koje bi, uz čišćenje, opskrbu namirnicama, fizičke poslove (nabavka ogrjeva, popravci itd.) i slično, uključivalo i aktivnije (afektivno) djelovanje u području reduciranja osjećaja osamljenosti i socijalne izoliranosti.

LITERATURA IZVORI

- ABSHIRE, Demetrius A., GRAVES, Janessa M., AMIRI, Solmaz i Wendy WILLIAMS-GILBERT. 2022. „Differences in loneliness across the rural-urban continuum among adults living in Washington State“. *Journal of Rural Health* 38: 187-193, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/jrh.12535> (pristup 19.3.2024.).
- ABU-LUGHOD, Lila. 1991. „Writing against culture“. U: *Recapturing anthropology: working in the present*. R. G. Fox, ur. Santa Fe, N. M.: School of American Research Press, str. 137-162.
- AKHTER-KHAN, Samia, DREWELIES Johanna i Khin Myo WAI. 2022. „Coping with loneliness in southern Myanmar“. *Asian Anthropology* 21/4: 245-262, <https://doi.org/10.1080/1683478X.2022.2115623> (pristup 19.3.2024.).
- BANDARI, Razieh, KHANKEH, Hamid Reza, SHAHBOULAGHI, Farahnaz Mohammadi, EBADI, Abbas, KESHTKAR, Abbas Ali i Ali MONTAZERI. 2019. „Defining loneliness in older adults: protocol for a systematic review“. *Systematic Reviews* 17/8(1):26, <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/30654846/> (pristup 15.4.2024.).
- BENNET, Kate Mary i Christina VICTOR. 2012. „'He wasn't in that chair': what loneliness means to widowed older people“. *International Journal of Ageing and Later Life* 7/1: 33-52, <https://doi.org/10.3384/ijal.1652-8670.127133> (pristup 2.3.2024.).
- BUCH, Elana D. 2015. „Anthropology of aging and care“. *Annual Review of Anthropology* 44: 277-293, <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-102214-014254> (pristup 15.4.2024.).
- BURHOLT, Vanessa i Christine DOBBS. 2012. „Research on rural ageing: where have we got to and where are we going in Europe?“ *Journal of Rural Studies* 28/4: 432-446, <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2012.01.009> (pristup 19.3.2024.).
- CACIOPPO, John T. i William PATRICK. 2008. *Loneliness: human nature and the need for social connection*. New York i London: W. W. Norton & Company.
- DE JONG GIERVELD, Jenny, VAN TILBURG, Theo i Pearl A. DYKSTRA. 2009. „Loneliness and social isolation“. U: *The Cambridge handbook of personal relationships*. A. L. Vangelisti i D. Perlman, ur. Cambridge: Cambridge University Press, str. 485-500.
- DE KONING, Jolanthe Louise, STATHI, Afrodit i Suzanne RICHARDS. 2017. „Predictors of loneliness and different types of social isolation of rural-living older adults in the United Kingdom“. *Ageing and Society* 37/10: 2012-2043, <https://doi.org/10.1017/S0144686X16000696> (pristup 19.4.2024.).
- DECADE OF HEALTHY AGEING [s.a.]. „What is the UN Decade of Healthy Ageing (2021-2030)?“, <https://www.decadeofhealthyageing.org/about/about-us/what-is-the-decade> (pristup 8.4.2024.).
- DRŽAVNI ZAVOD ZA STATISTIKU. 2022. „Objavljeni konačni rezultati Popisa 2021.“ Objavljeno 22. rujna 2022., <https://dzs.gov.hr/vijesti/objavljeni-konacni-rezultati-popisa-2021/1270> (pristup 22.3.2024.).
- EUROSTAT STATISTICS EXPLAINED. 2020. „Ageing Europe - statistics on population developments“, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Ageing_Europe_-_statistics_on_population_developments#Older_people_.E2.80.94_increasingly_old_and_with_growing_dependency (pristup 19.3.2024.).
- HAWKLEY, Louise. 2024. „loneliness“. U: *Encyclopedia Britannica*. Chicago: The Britannica Group, <https://www.britannica.com/science/loneliness> (pristup 15.4.2024.).
- HROMADŽIĆ, Azra. 2015. „Where were they until now? Aging, care and abandonment in a bosnian town“. *Etnološka tribina* 38: 3-29, <https://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/etnoloska-tribina/article/view/3820> (pristup 15.4.2024.).
- HUSSAIN, Basharat, MIRZA, Mahrukh, BAINES, Rebecca, BURNS, Lorna, STEVENS, Sebastian, ASTHANA, Sheena i Arunangsu CHATTERJEE. 2023. „Loneliness and social networks of older adults in rural communities: a narrative synthesis systematic review“. *Frontiers in Public Health* 11:1113864, <https://doi.org/10.3389/fpubh.2023.1113864> (pristup 15.4.2024.).
- IBÁÑEZ-DEL VALLE, Vanessa, CORCHÓN, Silvia, ZAHARIA, Georgiana i Omar CAULI. 2022. „Social and emotional loneliness in older community dwelling individuals: the role of socio-demographics“. *International Journal of Environmental Research and Public Health* 19/24: 16622, <https://doi.org/10.3390/ijerph192416622> (pristup 2.4.2024.).

- MINISTARSTVO RADA, MIROVINSKOG SUSTAVA, OBITELJI I SOCIJALNE POLITIKE. [s.a.]. „ZAŽELI – Program za pošljavanja žena financiran iz Europskog socijalnog fonda“, <https://mrosp.gov.hr/%20arhiva-3104-10582/novosti-10759/zazeli-program-zaposljavanja-zena-financiran-iz-europskog-socijalnog-fonda-11049/11049> (pristup 13.3.2024.).
- MINISTARSTVO RADA, MIROVINSKOGA SUSTAVA, OBITELJI I SOCIJALNE POLITIKE. 2016. „Osigurano 60.6 milijuna kuna za posao ženama“. *Europski socijalni fond*, objavljeno 31. ožujka 2016., <https://www.esf.hr/osigurano-60-6-milijuna-kuna-za-posao-zenama/> (pristup 8.4.2024.).
- NARDON, Luciana, HARI, Amrita i Katlin AARMA. 2021. „Reflective interviewing – increasing social impact through research“. *International Journal of Qualitative Methods* 20: 1-12, <https://doi.org/10.1177/16094069211065233> (pristup 2.4.2024.).
- ORLIĆ, Ivona. 2017. *Osama(e): život naselja do tri stanovnika u Istri = Lermo(i): la vita nei villaggi con fino a tre abitanti in Istria*. Pazin: Etnografski muzej Istre.
- OZAWA-DE SILVA, Chikako i Michelle PARSONS. 2020. „Toward an anthropology of loneliness“. *Transcultural Psychiatry* 57/5: 613-622, <https://doi.org/10.1177/1363461520961627> (pristup 2.4.2024.).
- OZAWA-DE SILVA, Chikako. 2020. „In the eyes of others: loneliness and relational meaning in life among Japanese college students“. *Transcultural Psychiatry* 57/5: 623-634, <https://doi.org/10.1177/1363461519899757> (pristup 5.5.2024.).
- PARSONS, Michelle Anne. 2020. „Being unneeded in post-Soviet Russia: lessons for an anthropology of loneliness“. *Transcultural Psychiatry* 57/5: 635-648, <https://doi.org/10.1177/1363461520909612> (pristup 2.4.2024.).
- PARSONS, Michelle Anne. 2022. „I miss my friends, but I also miss strangers’: pandemic loneliness and the importance of place and practice“. *SSM - Mental Health* 2: 100121, <https://doi.org/10.1016/j.ssmmh.2022.100121> (pristup 2.4.2024.).
- PICKERING, John, WISTER, Andrew V., O’DEA, Eireann i Habib CHAUDHURY. 2023. „Social isolation and loneliness among older adults living in rural areas during the COVID-19 pandemic: a scoping review“. *BMC Geriatrics* 23: 511, <https://doi.org/10.1186/s12877-023-04196-3> (pristup 5.4.2024.).
- PODGORELEC, Sonja i Sanja KLEMPIĆ. 2007. „Starenje i neformalna skrb o starim osobama u Hrvatskoj“. *Migracijske i etničke teme* 23/1-2: 111–134, <https://hrcak.srce.hr/14476> (pristup 5.4.2024.).
- PODGORELEC, Sonja. 2015. „‘Dom bi nam trebao, ali bi bilo ružno dati roditelja u dom, sramota!’: formalna i neformalna skrb za starije u Hrvatskoj“. [Komentar rasprave uz tekst Azre Hromadžić]. *Etnološka tribina* 45(38): 40-44.
- POTKONJAK, Sanja. 2014. *Teren za etnologe početnike*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo i Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju.
- PRONK, René. 2016. *René Pronk: Obrisi života: fotografije = Images of life: photographs: Etnografski muzej, Zagreb, 18.5.-26.6.2016*. Zagreb: Etnografski muzej.
- RIVERO JIMÉNEZ, Borja, CONDE-CABALLERO, David i Lorenzo MARIANO JUÁREZ. 2021. „Loneliness among the elderly in rural context: a mixed-method study protocol“. *International Journal of Qualitative Methods* 20: 1-9, <https://doi.org/10.1177/1609406921996861> (pristup 2.4.2024.).
- RUBIĆ, Tihana. 2018. „Prakse i naracije (o) starosti u Zagrebu“. *Narodna umjetnost* 55/2: 7-27, <https://doi.org/10.15176/vol55no201> (pristup 2.4.2024.).
- SOKOLOVSKY, Jay, ŠOŠIĆ, Zvonko i Gordana PAVLEKOVIĆ. 1991. „Self-help hypertensive groups and the elderly in Yugoslavia“. *Journal of Cross-Cultural Gerontology* 6: 319-330, <https://doi.org/10.1007/BF00116823> (pristup 1.4.2024.).
- SURKALIM, Daniel L., LUO, Mengyun, ERES, Robert, GEBEL, Klaus, VAN BUSKIRK, Joseph, Bauman Adrian i Ding DING. 2022. „The prevalence of loneliness across 113 countries: systematic review and meta-analysis“. *BMJ* 376: e067068, <https://doi.org/10.1136/bmj-2021-067068> (pristup 30.3.2024.).
- SVENDESEN, Lars Fr. H. 2017. *Filozofija usamljenosti*. Zagreb: TIM press.

- SVEUČILIŠTE U SPLITU. 2019. „Održana konferencija 'Demografija kontinentalne Dalmacije kao preduvjet opstanka života'“. Objavljeno 23. svibnja 2019., <https://www.unist.hr/odrzana-konferencija-demografija-kontinentalne-dalmacije-kao-preduvjet-opstanka-zivota/8469> (pristup 28.3.2024.).
- UNITED NATIONS. [s.a.]. „Global issues: ageing“, <https://www.un.org/en/global-issues/ageing> (pristup 8.3.2024.).
- VAN DER GEEST, Sjaak. 2004. „‘They don’t come to listen’: the experience of loneliness among older people in Kwahu, Ghana“. *Journal of Cross-Cultural Gerontology* 19: 77-96, <https://doi.org/10.1023/B:JCG.0000027846.67305.f0> (pristup 2.4.2024.).
- VAN TILBURG, Theo G. 2021. „Social, emotional, and existential loneliness: a test of the multidimensional concept“. *The Gerontologist* 61/7: e335–e344, <https://doi.org/10.1093/geront/gnaa082> (pristup 2.4.2024.).
- VUKUŠIĆ, Ana-Marija i Melanija BELAJ. 2022. „Towards ‘new’ perspectives in Croatian ethnology: the silent villages“. *Ethnologia Balkanica* 23: 59-74.
- WORLD HEALTH ORGANIZATION. 2021. *Social isolation and loneliness among older people: advocacy brief*. Geneva: World Health Organization, <https://www.who.int/publications/i/item/9789240030749> (pristup 2. 4. 2024.).
- YANG, Keming i Christina R. VICTOR. 2011. „Age and loneliness in 25 European nations“. *Ageing & Society* 31/8: 1368–1388, <https://doi.org/10.1017/S0144686X1000139X> (pristup 2.4.2024.).